

دەروازەبەگ

ئەگەر دۇزىنە ۋە كەسە سىر وىلىيەم جۇنۇز، فىلۇلۇزى بەراوردى لىكە ۋە تە ۋە دەيان تويژىنە ۋە زىمانە ۋانى لە بارەى زىمانى سانسىرىتى ۋە زىمانە ھىندۇ ئە ۋوروپىيە كانى نىۋەى سەدەى نۆزدە يەمى گرتە ۋە. لە پاش ئەمانەش، فىرناند دى سۆسىر تە ۋاوى رەوتى زىمانە ۋانى گۆرى، لىكۆلېنە ۋە لە خۇدى زىمان ۋە دىتنى زىمان ۋەك سىستەمىك، دەسپىكىك بوو بۆ سەدان دىراسە لە بارەى چىيەتى زىمان. زىماناسى ھەر لە ئە ۋوروپا نەمايە ۋە، بەلكو كىشۋەرى ئەمىرىكاشى گرتە ۋە. ئەم تويژىنە ۋە يە تەنبا خويىدە ۋە يە كە بۆ مىتۆدېكى شىرۆقە كارى زىمان لە بوارى زىماناسىدا. ئەم مىتۆدەش پىتى دەوترى بونىادگەرى. ھەر ۋەھا پىتى دەوترى مىتۆدى بونىادگەرى ئەمىرىكى.

زىماناسى بونىادگەرى ئەمىرىكى

چەمكى بونىادگەرى

زاراۋەى «بونىادگەرى» لە زىماناسىدا ھەر مىتۆدېكى شىرۆقەى خۇدى زىمان دەگىتە ۋە كە جەخت لە سەر پىكھاتەى ناۋە ۋەى زىمان دەكات. لەم شىرۆقە كىرەدا ئەدگار ۋە خەسلە تەكانى زىمانە ۋانى لە سەر بىنەما ۋە شەنگىستى پىكھاتە ۋە سىستەم شىرۆقە دەكرىن. دەركە ۋەتنى ئەم زاراۋە يە لە بوارى زىمانە ۋانىدا دەگەرىتە ۋە بۆ كۆششە كانى فىرناند دى سۆسىر - كرىستال ۱۹۹۱: ۳۳.

قوتابخانەى زىماناسى بونىادگەرى ئەمىرىكى

سەلام ناخۇش
(زانكۆى سەلاخەدىن - پەرۋەردەى بىنات)

له سیهه کانی سهدهی بیسته مدا کۆمه لیک زماناس په یادابوون ناویان له خو نا «بونیادگر» ، چونکه زیاد له پیتوست گرنگیان به پیکهاته و شتوازی ناوهوهی زمان دهه. هه رجه نده دی سۆسیر بنیاتی بیروکهی بونیادگره ی دارشت، به لام لیونارد بلۆمفیلد له سالی (۱۹۳۳) کتیبی «زمان» ی بلاو نه کردهوه و نه چه مکه وه کتوباخانهیه کی زمانه وانیی و میتودیک شروقه کاری ته و او به هه رمین و جیگه ی سه رنجی زمانه وانان نه بوو.

ئامانجه کانی بونیادگره ئەمریکیه کان

- ۱- وه سفکردنی حاله تی ئیستای زمانی قسه کردن- به واتای دیراسه که بیان سینکرونی بوو نه ک دایکرونی.
- ۲- له توژیینه وه کانیاندا زیاتر گرنگیان به فورمی زمان دهه- له باری زمانه وانیدا گروپیک فۆرمالیستی بوون.
- ۳- فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی نه ک واتاسازی وشه له تیروانیی نه وان، چونکه هه ریه ک له فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی دوو بابه تی به رجه ستهن و ده کترین راسته وخۆ توژیینه وه بیان له سه ر بکری، بۆیه گرنگییه کی زۆریان به فۆنیم و مۆرفیم دا. هه رچی (واتا) بوو نه وه له ده ره وه ی گرنگی نه واندا بوو. له م باره یه وه بلۆمفیلد پاساو ده هیئتیه وه و ده نووسی: واتاناسی هه ر په یه وه ست نییه به زماناسییه وه، به لکو له هه موو زانسته کاندا هه یه، بۆیه ده کری له ده ره وه ی زماناسیدا بی.
- ۴- وه سفکردنی زمان به هۆی کرداریکی سیستما تیک توند مه یسه ر ده بی، نه ویش پتی ده وتری پروسیجه کانی دۆزینه وه.

ئایچسن پوخته ی میتودی بونیادگره ئەمریکیه کان له م چهند رسته یه کورت ده کاته وه: «نه وانه جه ختیان له سه ر نووسینه وه ی ریزمانی وه سفی و (زمانه نه نووسراوه کاندا) ده کرد. یه که مچار ئاخیه وه ی ره سه نی زمانی ناوبراویان ده دۆزیه وه هه ندی ئاخاوتنیان لی وهرده گرتن (له شروقه کردنی زمانه که دا جه ختیان له سه ر نه و ئاخاوتنانه ده کرد). له پاشان له ماده خاوه کانی ئاخاوتنه کانیسیان ده کۆلییه وه. نه وانه هه ر خو یان به فۆنۆلۆژی و مۆرفۆلۆژی و رسته سازی زمانه که وه خه ربک ده کرد و خو یان له واتای په یقه کانی ئاخاوتنه کانی نه و زمانه نه نووسراوانه دا ده بوارد».

بونیادگره کان باوه ریان وابوو که زمان سیسته می

هه یه .

له بهر نه وه ی ده نگه کانی ئاخاوتن دیارده یه کی له هه موو نه وانی تر ده کری به رجه سته بکرتن، نه مه وای کرد بونیادگره کان له فۆنیمه وه ده ست پیکه ن.

لیره دا ده بی له چه مکی فۆنیم و نه لۆفۆن بگه ین. فۆنیم بریتییه له ده نگه جیاوازه کانی زمانیک ریحارد هۆرسی (۲۰۰۱: ۶۰) هه روه ها به پتی تیوره کانی فۆنۆلۆژی، فۆنیم بریتییه له بچوو کترین یه که له سیسته می ده نگی زمانیکدا. هه رچی نه لۆفۆنه، نه وای خویندنه وه جیاوازه کانی فۆنیمیکه. نه و خویندنه وانه هیچ گۆرانی له واتای وشه که دا ناکه ن. نه وه ی جی ئاماره یه له نیوان زمانی کوردی و ئینگلیزیدا، هه ندی ده نگ هه ن له کوردیدا فۆنیم و له ئینگلیزیدا نه لۆفۆن.

هه ردوو (ل) و (ل) له کوردیدا دوو فۆنیمی جودان. وه ک: (هه له - هه له)، (په له - په له) که چی له ئینگلیزیدا هیچ جیاوازه کی واتایی له نیوان ده رپرینی (لامی قه له و) و (لامی لاواز) نییه. هه روه ها له کوردیدا (رای قه له و) و (رای لاواز) دوو فۆنیمی جیاوازن وه ک (که ر- که ر) که چی له ئینگلیزیدا ته نیا نه لۆفۆن.

بونیادگره کان له پۆلینکردنی نه لۆفۆنه کان بو کۆمه لیک ده نگ چهند هه نگاویکی دۆزینه وه بیان به کارده هینا، نه وانیس بریتی بوون له:

- ۱- بنه مای پیکچوونی ده نگی.
- ۲- بنه مای دابه شبوونی جیاوا.
- ۳- بنه مای Pattern Congruity.
- ۴- بنه مای ئابووریکردن.

شیکردنه وه ی نه و چوار بنه مایه

- ۱- بنه مای پیکچوونی فۆنه تیک: له ئینگلیزیدا فۆنیمی (پ) سنی نه لۆفۆنی هه یه نه سپیره تید نه و (پ) ه ی که له سه ره تای وشه دیت، هه رچی نه نه سپیره تید، که له دوا ی (س) دیت هه رچی (پ) کۆتایی وشه یه نه وه پتی ده وتریت unreleased. نه و سنی نه لۆفۆنه هه رسیک له گۆکردن له یه ک ده چن، به لام له ده رپریندا له یه ک جیاوازن، به لام نه م جیاوازییه واتای وشه کان ناگۆریت، چونکه نه مانه نه لۆفۆنی یه ک فۆنیم نه ک فۆنیمی جودا.
- ۲- هه رسی نه لۆفۆنه که ی (پ) هه ریه که له شوینی

خۆى دىت شوپىنى ئەلۇفۇنەكەى تر ناگرىت. ئەو دياردەيەى كه ئەلۇفۇنە له يەكچووەكان شوپىن يەكتر ناگرتهوه، پىتيان دوهوترى: ئەمانه لهسەر بنه ماى دابهشبوونى كۆمپىلېمىنتەرى رىزكراون.

باوهرى وايه كه مۆرفىم بچووكتىر يەكەى جىاوازى رىزمانه: هەرچى (ستاگه بىرگه) دهلى مۆرفىم بچووكتىر يەكەى واتادارى زمانه كه واتاى هەبىت، بكرىت له شوپىنى تر به كار بى و ناكرىت بو بهشى لهخۆى بچووكتر دابهش بكرىت به بى تىكدانى واتاى سه رهكى وشه كه.

۳- بنه ماى Pattern Congruity

لهسەر ئەم بنه مايش فۆنىمى تر وهك فۆنىمى (ت) و (ك) وهك فۆنىمى (پ) هەريه كه و سى ته له فۆنى هەيه، هەمان ئەدگارەكانى ئەلۇفۇنەكانى (پ) يان هەيه.

هەر وهها مۆرفىم ده بى شپوهى هەبىت و ئەركى رىزمانى و لىكسىكى هەبىت.

جۆره كانى مۆرفىم

لهم نووسىنه دا چوار جووته جوۆرى مۆرفىم جىاده كه ينه وه:

۴- بنه ماى ئابوو رىكردن له دهنگ

به پىتى ئەو بنه مايش ده كرى ياسايشه كى فۆنە تىكى دابرىتىن كه هەر نه بزوونىكى ته وژمۆكى بى دهنگ كه له بهراى وشه بىت، ئەدگارى aspiration ده بىت، ئەم ياسايشه بهسەر هەموو دهنگه بى ئاوازه كانى تر په يره و ده كرىت بونىادگه ره كان، ئەم چوار بنه مايشه يان لهسەر فۆنىم و ئەلۇفۇنەكه، په يره و ده كرد.

۱- مۆرفىمى سه ره به خو و مۆرفىمى به ند مۆرفىمى سه ره به خو ئەو مۆرفىمى به كه به تەنيا واتاى ته واوى هەيه. هەرچى مۆرفىمى به ند به تەنيا واتاى نىيه. له كوردىدا مۆرفىمى (كور) (كچ) مۆرفىمى سه ره به خو، هەرچى پاشگرى كۆ و كهس و ناسىن و نه ناسىن مۆرفىمى به ندن، چونكه به تەنيا واتاى ته واوى نىيه، به لام كه ده خرينه پال مۆرفىمى سه ره به خو وه واتاده به خشن كوران، كوره كه كوره كان كورپك لهم پىودانگه وه هەرچه ند هەريه كه لهم وشانه، تەنيا يهك وشەن، به لام له مۆرفىمىك زياترن.

لهسەر ئاستى مۆرفۆلۆژىدا

هەر وهك له بهراى وتمان بونىادگه ره كان به شپوه يه كى سه ره كى جه ختىان لهسەر فۆنۆلۆژى ده كرده وه له دواى فۆنۆلۆژى، گرنگيان به مۆرفۆلۆژى دا.

۲- ژىرخان و پاشگر زۆرىه مۆرفىمى سه ره به خوكان، يهك ژىرخانىان هەيه، به لام هەندىكىان نه بى كه ژىرخانىكى به ند يان هەيه. هەرچى پاشگر و پىشگره كانن ئەوا واتاى سه ره به خو يان نىيه. له ئىنگلىزىدا ژىرخانه كانىش دوو جوۆريان هەيه، ژىرخانى سه ره به خو و ژىرخانى به ند.

جهمكى مۆرفۆلۆژى

مۆرفۆلۆژى، ياخود وشه سازى برىتسىيه له لقىكى سه ره كى زماناس نوئ و له پىكهاتهى ناوه وهى وشه ده كۆلپته وه دوو لقى سه ره كى له مۆرفۆلۆژى هەن ئەويش مۆرفۆلۆژى وشه گۆر و مۆرفۆلۆژى وشه دارپژ. مۆرفىم كه بچووكتىر يەكەى واتادارى زمانه ياخود ئاخاوتنه بابەتى سه ره كى مۆرفۆلۆژىيه زاراوهى مۆرفىم له گەل په يدا بوونى قوتابخانهى بونىادگه رى سه رى هەلدا. رىزماننوسه ته قلىديه كان له (وشه) وه ده ستىان پىكرد، به لام بونىادگه ره كان له فۆنىم و پاشان مۆرفىمه وه ئىنجا وشه ده ستىان پىكرد.

۳- تاك مۆرفىمى و فره مۆرفىمى ئەو وشه يه له تەنيا مۆرفىمىك پىك بىت پىتى ده وترىت monomorphemic word تاك مۆرفىمى. له كوردىدا وشهى (كور) هەم مۆرفىمى سه ره به خو هەم ژىرخانه هەم تاك مۆرفىمى هەو وشانهى له مۆرفىمىك زۆرتتر پىك دىن پىتيان ده وترىت Poly Morphemic word.

جهمكى مۆرفىم

پىتناسهى جىاواز بو چه مكى مۆرفىم هەيه. له تىروانىنى (هۆرسى)ن مۆرفىم برىتسىيه له بچووكتىر ره گەزى زمانىك كه واتاى جىاوازى هەبىت. (كرىستهل)

۴- مۆرفیمی لیکسیکی و مۆرفیمی ریزمانی مۆرفیمی لیکسیکی، ئەو مۆرفیمانەن که بۆ رۆنانی وشەى نوێ له زماندا بەکار دێن وەک رۆنانی وشەى لیکدراو و هەندى پاشگر. هەرچی مۆرفیمی ریزمانین بەکار دێن بۆ گوزارشت کردن له پێوەندییه ریزمانیهکانی نیوان وشە و چوارچێوهکەى وەک حاله تی (کۆ) و دەمکاتی رابردوو. مۆرفیمه ریزمانیهکان که مۆرفیمی جیاوازی پێیان دەوتریت وشە ئەرکییهکان.

مۆرفیم و ئەلۆمۆرف

له زمانى ئینگلیزیدا له دۆخى (کۆ) ریسایی و گۆرانی فرمانی ریساییدا هەریەک له مۆرفیمی (S)-ى کۆ (ed) پاشگری فرمانی رابردوی ساده چەند شێوهیهکی جیاواز وەردهگرن و هەریەک له شێوه جیاوازییه فۆنۆلۆژیانه په یوهستن به جوړی دهنگه کوتایی (ناوه کۆیه که) فرمانه که. له م روانگه وه به هەریەک له دهنگی (س) و (ز) و (ئز) دهگوتری ئەلۆمۆرفیمی مۆرفیمی (س) ههروهها به هەریەک له (د) و (ت) و (ئد) مۆرفیمی (ed) دهوتری ئەلۆمۆرفیمی مۆرفیمی (ed). کهواته ئەلۆمۆرف بریتیه له شێوه جیاوازییه مۆرفیمی که هەریەکەى به گۆرهی چوارچێوهکەى خۆى ئەو دهنگه وەردهگرێ. له ئینگلیزیدا بۆ دەرخیستنی دیاردهی ههبوونی ئەلۆمۆرف له هەریەک ناوی کۆ و رابردوی ساده و رانه بردوی سادهی کهسی سیهمی تاک ئەلۆمۆرف دروست دهییت.

له م پێودانگه وه هەر ئەلۆمۆرفی که دروست دهی له چوارچێوهیه دهگرێ که کۆتا دهنگی وشه که بهسه دهسه پێنێ نە هه وهس و ئاره زوو. له کوردیدا، دۆخى کۆ وهک ئەوهی ئینگلیزی نییه، هەندى وشه بههۆى مۆرفیمیکی تره وه دهکرینه کۆ، ئەو مۆرفیمهش دهکرێ پێی بوتریت bound base مۆرفیمی بنکه بهند وهک له م وشانهی خواره ودهدا هه به: گه- کورگه، جات- مپهوجات، هات- دپهات، وات- ئاغاوات.

بهلام هەرچی مۆرفیمی کۆی ریساییه له کوردیدا دهکرێ ته نیا له دوو شێوه دهریکه وئ ئەویش (ان) و (یان) ئەم دوو ئەلۆمۆرفهش دهگه ریته وه بۆ سروشتی وشهى کوردی و کرداره که بههۆی یاسایهکی فۆنۆلۆژییه وه به پێوه دهچن. هەریەک له م دوو ئەلۆمۆرفهش ناتوانن له

بریتی به کتر بێن.

هەرچی پاشگری ناسینه (-ه که) شهش ئەلۆمۆرفی هه به ههریەک له م ئەلۆمۆرفانه له روى دهنگه وه له به کتر دهچن و ئەو شێوانه ی وه ریان گرتوه په یوهسته به و چوارچێوه دهنگیه ی که ههریەک له وشهکان دروستیان کردوه:

- (- ه که) پیاوه که
- (- که) برا که
- (- به که) برابه که
- (یکه) کانیکه
- (ۆ که) خانۆکه
- (ه ک) کورهکان

سهیری محمهد مه عروف (۱۹۹۰-۸۲) و عبدولرحمان (۱۹۹۴-۶۱) بکه.

۱- ریزمان

له نه زهری بونیادگه رهکان ریزمان لقیکی زمانناسیه. ریزمان له چۆنیه تی ریکخستنی دانه مۆرفیمیهکان له پیکهاته به کی گه وه تر له وشه دهکۆلێته وه. بونیادگه رهکان بۆ ئەوهی زیاتر چه مکی ریزمان روون بکه نه وه چەندان نامرازی رسته سازیان به کارهینا وه وهک:

۱- ریزبوونی وشهکان

ریزبوونی وشهکان دهییت به گۆرهی پیکهاته ی ریزمانی زمان بیته. هه ر پاش و پیشییه که ته واوی واتای فریزه که یاخود رسته که دهگۆریت. له ئینگلیزیدا کچی قوتابخانه a schoolgirl زۆر جودایه له a girl school قوتابخانه ی کچان. له کوردیش «گۆلی سوور» و «سووره گۆل» له به ک جیان. لیره دا پیکهاته ی رسته سازی دهواریکی زۆر دهیینی له رۆنانی وشه ی لیکدراودا.

۲- شتوازی هیز

دیارکردنی شوینی هیز له گرێ و رسته دا رۆلێکی بهرچاو دهگێرێ له رۆنانی پیکهاته ی رسته سازیدا. له ئینگلیزیدا هه رکه هیز له سه ره وشه ی به که م بوو له گریدا ئەوا وشه که وشه یه کی لیکدراوه یاخود ناویکی لیکدراوه. بۆ نمونه High chair که وشه ی High هیز وه ریکرێ ئەوه واتای گرێبه که «کورسی تایبه ت به

مندا لان» دهگه يه نئى، به لام كه هئيز له سهر وشه يه كه م نه بوو ئه وا گرتيه كه ته نيا پي كه اته يه كي ريزمان ده بيت و نايته ناويك بو شتيك، به لكو وهك ناوه لئاو- ناويك شرؤقه ده كرى، بو نمونه blue bird به واتاي بالنده يه ك دئ كه رهنگى شينه.

لايهنى پوزه تيف و

نيگه تيفى بونىاد گه رى

له دواى دوزينه وه ميژووييه كه ي (سيير ويليه م جوئز) بزاقى زمانناسى چوه قوناغيتكى تر. لهو قوناغدها ههولدان بو دوزينه وه و شرؤقه كردنى زمانه هيندو ئه وروپيه كان ئه دگارتيكى بهرچاوى ئه و قوناغه بوو. ههروهها هه ر له و پيئودانگه وه بوو زمانناسى بهراورد سه رى هه لدا.

ئه گه ر دى سوسير به باوكى زمانناسى نوئ دابنرئ به وه ي چهندان جووته پي كه اته ي ديار كرد كه له زمانناسى پيش خويدا نه بوو. ههروهها ئه گه ر دى سوسير له كتيبه كهيدا روونى كرده وه كه زمان سيسته مه و له پي كه اته ي زمانى كوئيوه ته وه، به لام له گه ل ئه وه هه موهش له بوارى بونىادگه رى زماندا، ئه وا هه ر بلؤمفيلد به رابه رى بزاقى زمانناسى بونىادگه رى داده نريت... لي ره دا له لايه نه باش و لاوازه كانى بزاقى زمانناسى بونىادگه رى ده دويين:

۱- هه ر له فرانز بؤس-ه وه بونىادگه ره ئه مريكيه كان له جياتى خو مژولكردن به ديار كردنى خاله له يه كچوو و جياوازه كانى زمانه هيندو ئه وروپيه كانى، ئه وان خويان به زمانه كانى هيندييه ئه مريكيه كانه وه خهريك كرد. ئه و زمانانه هيچ سيسته ميكي نووسينيان نه بوو تاكو زماناسه كان بيكه نه ژي ده رتيك بو ليكولينه وه كانيان. ژي ده رى سه ره كي ئه و زماناسانه «ئاخاوتنى» خه لكى ره سه نى ده قه ره كه بوو. ئه مهش خالتيكى وهرچه رخان بوو، چونكه زمانناسى ته قليدى زمانى نووسين وه هيه ته ي زمانى لاتينى و قسه ي نووسه ره به رزه كانى ئه وساي كرده بوو «مه رجعه ي» توئينه وه كانيان هه رچى بونىادگه ره كان بوون له بريتى كتيب، ئاخاوتن و زمانى قسه كردنى خه لكى ره سه نى ده قه ره كه يان كرده بوو سه نكي مه حه كي توئينه وه كانيان. به مهش توئينه وه كانيان چوارچيوه يه كي سروشتى و وه سفى گرت نه ك سه پاندى قسه ي ئه م و ئه و.

۲- به پيچه وانه ي ته قليديه كان، بونىادگه ره كان له ديراسه كردنى زمان شيوازيكى زانستىيان گرته به ر. بلؤمفيلد خوئى له «زمان» دا هه ول ده دا زمانناسى بكاته «زانستىك». به «مه شيئى كردنى» زمانناسى، كه بلؤمفيلد پتي ده لئى فوزمى زه روورى ئاخاوتنى زانستى.

۳- به حوكمى ئه وه ي فونيم ياخود ده نگ به شيويه يه كي گشتى سه ره به خو تر به رجه سته ده كرىن بو توئينه وه، بونىادگه ره كان گرنگيه ته ي سه ره كيبان به فونولؤژى دا، له دواى فونولؤژى ئه و جا مورفولؤژى و سينتاكس.

۴- بونىادگه ره كان باوه ريان وابوو كه زمان هه م پي كه اته Stoucture هه م به شه Constituent. هه ر ئه وان بوون بي ره كه ي im mediate Constituent له سه ر ئاستى مورفولؤژى و رسته سازى شى كرده وه. له سه ر ئاستى مورفولؤژى بي ره كه ي «به شه راسته وخو» كانى وشه له پرؤسه ي يه كه م دابه شكردنى وشه دا پهيدا ده بيت، بو نمونه وشه ي كوره كه له دوو به شى سه ره كي پي ك ها تووه:

كوپ	ده كه
۲	۱

هه ريه ك له «كوپ» و «-ه كه» پييان ده وترئ به شه راسته وخو كانى «كوره كه». ههروهها ئه گه ر پاشگري (كو) بو ئه م ناوه زياد بكرئ ئينجا وشه كه بو به شه كان بگه رتينه وه ئاواى لئ ديت:

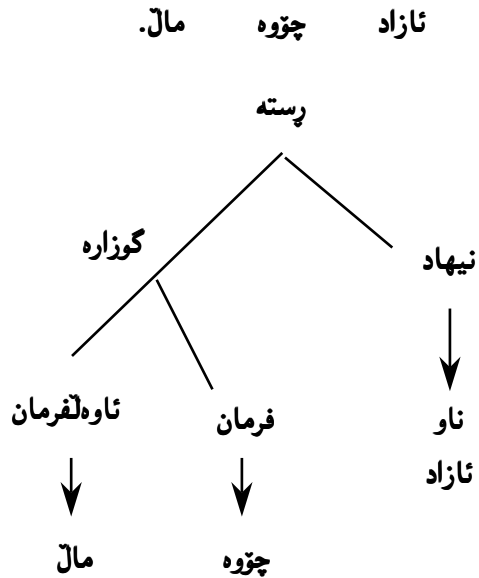
كوپ	ده كه	ان
۲		
		۱

هه ريه ك له «كوپ» و «-ه كه» و «ئان» پييان ده وترئ به شه كو تا كانى Ultimate Contituent وشه ي «كوره كان».

له سه ر ئاستى رسته سازى رسته يان بو به شه پي كه تينه ره كانيان گه رانده وه. رسته له لاي بونىادگه ره كان برتويه له به شى نيهاد Subject و گوزاره Predicate. له رسته ي ئازاد چۆوه مال. هه ريه ك له «ئازاد» و «چۆوه مال» برتويه له به شه

پیکه‌پینه ره راسته‌وخوکانی رسته‌که.

نهم راستییه به‌پیتی نهم هیلکاریه روون ده‌که‌ینه‌وه:

۵- فورم و واتا

ته‌قلیدیسه‌کان «واتا» یان کردبووه بنه‌مایه‌ک بو ههر پۆلینکردن و فورمه‌له‌کردنیک. بو نمونه بو‌گه‌یشتن به به‌شه‌کانی ناخاوتن ته‌قلیدیسه‌کان «واتا» یان کردبووه فاکته‌ری یه‌کلاکه‌ره‌وه.

ههرچی بونیادگه‌ره‌کان بوون له توئینه‌وه‌ی زماندا، «فورم-شیوه» ده‌بیته بنه‌مایه‌ک بو‌گه‌یشتن به واتا نهم شیوه‌کانی زمانیان به‌کارده‌هینا بو‌دربیرینی واتا. ههر له‌وه‌ پۆلینکردن و شه‌کان یاخود به‌شه‌کانی ناخاوتن. واتا له‌لای بلۆمفیلد بریتیییه له‌وه‌ چوارچینه‌ی زمان به‌کاری ده‌هینن.

۶- ره‌فتارناسی و دیارکردنی واتا

خوی ره‌فتارناسی قوتابخانه‌یه‌کی ده‌روونناسی بوو. بلۆمفیلد به‌سوود وهرگرتن له‌م قوتابخانه‌یه‌دا ویستوو‌یه‌تی راقه‌ی زمان بکات. له‌نه‌زه‌ری بلۆمفیلد «واتا» ی شیوه‌ی زمانه‌وانی بریتیییه له‌وه‌ «ره‌وشه‌ی» قسه‌که‌ر ده‌یلتی و کاردانه‌وه‌که له‌گوئگره‌وه‌ ده‌بیت. بلۆمفیلد چه‌مکی واتا و ره‌فتاری له‌م هیلکاریه‌دا روون کردۆته‌وه:

جاک و جیل پیکه‌وه‌دن. جیل برسیه‌تی. سیوتیک

ده‌بینن. به‌گه‌روو و زمان و لیوه‌کانی ده‌نگیک ده‌کا. جاک به‌سه‌ر دارسیوه‌که ده‌که‌وی و سیوه‌که بو‌جیل ده‌هینن. برسیه‌تییه‌که‌ی جیل «جوشده‌ره. سیوه‌ لی‌کردنه‌وه‌که‌ش کاردانه‌وه‌یه. نهم‌گه‌ر «جیل» به‌ته‌نیا بو‌وايه، برسیه‌تییه‌که‌که جوشده‌ری ده‌بوو بجوولی، له‌ ناکامدا سیوه‌که‌ی به‌ده‌ست ده‌هینا. به‌واتای جوشده‌ر و کاردانه‌وه‌که راسته‌وخو ده‌بوو. ناکام نهم ریسایه‌ دروست ده‌بوو:

۱- جوشدان ← کاردانه‌وه

به‌لام له‌به‌ر نهم‌وه‌ی (جاک) له‌گه‌ل (جیل) -ه جوشدانه‌که هیچ کاردانه‌وه‌یه‌کی کرداری له‌لای جیل دروست نه‌کرد، به‌لکو کاردانه‌وه‌یه‌کی زمانه‌وانی دروست کرد به‌وه‌ی قسه‌ی له‌گه‌ل جاک کرد. له‌وه‌ ریگایه‌وه‌ نهم‌وه‌ شه‌پۆله ده‌نگیانه‌ی له‌مه‌وه سه‌ریان هه‌لدا «جاک» ی ورووژاند، نهم‌وه‌ ورووژاندنه پیتی ده‌وتری جوشدانی زمانه‌وانی، نهم‌وه‌ ورووژاندنه زمانه‌وانییه‌که له‌ ریگای شه‌پۆله ده‌نگییه‌کانه‌وه فه‌راهه‌م هات کاردانه‌وانه‌یه‌کی نا- زمانه‌وانی له‌لای جاکه‌وه لی‌که‌وته‌وه‌ نهم‌وه‌یش لی‌کردنه‌وه‌ی سیوه‌که بوو بو (جیل). به‌مجۆره ناخاوتن ده‌بیته ورووژاندنی جیگره‌وه بو جاک. وینه‌که ناوای لی دئ:

۲- جوشدانی کرداری (برسیه‌تی جیل) - کاردانه‌وه‌ی زمانه‌وانی... جوشدانی زمانه‌وانی - کاردانه‌وه‌ی کرداری

له‌م وینه‌به‌دا له‌نیوان جوشدانی کرداری و کاردانه‌وه‌ی کرداری دوو حاله‌تی زمانه‌وانی هه‌ن. به‌واتای هاواره‌که‌ی جیل - ناخاوتنه‌که‌ی - ده‌نگه‌که‌ی - جاک‌ی ناچار کرد و ورووژاندنی تاکو بچی سیوه‌که بو جیل بینن و ته‌وای نهم‌وه‌ پرۆسه‌یه شه‌پۆله ده‌نگییه‌کان فاکته‌ر خولقاندنی بوونه.

له‌م رووه‌وه ده‌کرئ بلیین «واتا بریتیییه له‌ پیوه‌ندی نیوان ناخاوتن (که ده‌کرئ به‌ کاردانه‌وه‌ی زمانه‌وانی... ورووژاندنی زمانه‌وانی دابینن» و کرده‌کانی (ورووژاندنی کرداری) و (کاردانه‌وه‌ی کرداری) که له‌پیش و پاشی دین. نهم‌وه‌ رووداوه کردارییه‌ی له‌پیش ناخاوتنه‌وه دین پیوه‌ندی به‌ قسه‌که‌ره‌وه هه‌یه‌که (جیله) و برسییه. نهم‌وه‌ رووداوه کردارییه‌ی له‌دوای کرده‌ی ناخاوتنه‌وه دیت په‌یوه‌سته به‌گوئگره‌وه که جاکه.

۷- تیزره‌کانی هۆشه‌کی و میکانیکی

له‌ شرۆقه‌کردنی هیلکاری دووم و سه‌بارت به‌ میکانیزی دروست کردنی ده‌نگدا یاخود ناخاوتندا، به‌تایبه‌تی له‌ شرۆقه‌کردنی هه‌ردوو هیلکی هیتمایی (ورووژاندن و کاردانه‌وه‌دا، هه‌ردوو تیزوری هۆشه‌کی و میکانیکی له‌م پرۆسه هیتما کارییان کۆلیوه‌ته‌وه.

رېزمانووسه ته قلیدییه کان تیوری هوشه کییان به کار دهینا له شروقه کردنی هیلکاریه که دا هه رچی بونیادگه ره کان بوون، تیوری میکانیزمییان به کار دهینا. تیوری هوشه کی باوه ری وایه که گورانکاری ناکاری مرؤف به هوی دهستیوهردانی هؤکاری نا- فیزیکی: گیان، ویست یاخود عه قله وه ده بیت که له هه موو مرؤفیکدا بوونی هه یه.

هه رچی تیوری میکانیکیه باوه ری وایه که گورانکاریه کانی ناکاری مرؤف له نیویان ناخوتن ته نیا به هوی نه و راستییه که جهسته ی مرؤف سیسته میکی زور نالۆزی هه یه. له م نیوه، بلومفیلد قوتابخانه ی سایکولۆژی ره فتاری په سهند کرد بۆ روونکردنه وه ی نه وه که چون «واتا» له ریگای زانستیکی دییه وه ده رده خریت.

۸- وپرای زماناسی، بونیادگه ری شوین خۆی له ناو زور زانسته مرؤفایه تیدا وه ک مرؤفناس و کومه لئاس و ده رووناس و هه تا فه لسه فه ش کردۆته وه. له ناو نه ده بیاتدا بونیادگه ری وه ک میتۆدیک ی شروقه کاری گرنگییه کی زور به ده ق و نه دگار و خه سلته ته کانی ده ق ده دات. له مه شدا هه ر له بونیادگه ری زماناسی ده چیت، چونکه بونیادگه ری زماناسی ته واو جه خت له سه ر بنیات و پیکهاته ی وشه ده کات، به واتایه کی دی وشه ده بیته ناوه ند و چه قی زمان هه ره ک چون ده قی نه ده بی ده بیته چه ق و ناوه ندی بواری بونیادگه ری نه ده بی.

لایه نی نیکه نیفی بونیادگه ری

۱- نه زمونگه ری و عه قلگه ری فه لسه فه ی نه زمونگه ری «نه زمون» «پیشینه» ده کاته بنه مای شیکردنه وه و شروقه کردنی هه ر بیرۆکه به ک. نه م فه لسه فه یه هه ر له وه رگرتنی زانیاری هه تا وه رگرتنی زمان به ریگای نه زموننه وه نه ک زانسته وه ده ویت. نه زمونگه ره کان باوه ریان وایه که هه یچ پیکهاته یه کی زمانه وانی له عه قلی مرؤفدا خۆرسک نییه، به لکو نه م پیکهاته یه ده بیت فیتر بکریت.

به کورتی بونیادگه ره کان باوه ریان به بوونی ده زگای وه رگرتنی زمان Lanquade Aquistion De- vice نه ده کرد. باوه ریان و ابوو که پرۆسه ی فیروونی زمان له ریگای کومه ل و ده رو به ر و چالاکی مه ردومه وه ده بیت نه ک زاته کی. سکینه ر و کوین باوه ریان و ابوو که مرؤف زمان له ریگای راهینان و مه شق کردنی شروقه کردنی روونه وه فیتر ده بیت.

هه رچی عه قلگه راکانن باوه ریان و ابوو که مرؤف به هوی بوونی زانیاری له باره ی پیکهاته ی زمانه وه فیتری زمان ده بیت. چۆمسکی باوه ری وایه که نه و چه ند ریسیایه ی له عه قلی مرؤفدا یه ده توانی ژماره یه کی بی کوتا رسته ی نوئ دروست بکات. هه ر له و باره یه وه بوو، چۆمسکی له مه سه له ی یونیقیترسالی زمان له مندال کرد. سه باره ت به مه دوو جو ری له یه ک جودا کرده وه:

Formal and Substantive Linqstic
universals نه وه ی یه کم باس له و یه کچوونه به هه تزه ده کات که له نیوان زماناندا یه. بۆ نمونه ره گه زی رسته سازی رېزمان ده بیت یاساکانی گواسته وه ی تیدابیت، هه رچه نده واریکده که وی که گواسته وه ی تاییه ت که له زمانه جیا وازه کاندایه ده رده که وی بگۆرین. جیا وازی نیوان پیکهاته ی سه ره وه و ژیره وه **Deep and Surface Stiuctures** نمونه یه کی تری یونیقیترسالی فۆرمین.

هه رچی یونیقیترسالی کرداریه نه و ره گه زه زمانه وانیه ده گرتیه وه له زمانه کاندایه هه ن. به واتایه کی تر نه و ره گه زه به رایبانه ی رېزمان ده گرتیه وه که پیوستن بۆ شروقه کردنی واتایه کی زمانه وانی وه ک هه بوونی «ناو» و «فرمان» له هه موو زمانیکدا. هه ره وه جیهانییه ت له بواری فۆنۆلۆژی و واتاسازیشدا هه یه.

به مجۆزه ده بینین، که بونیادگه ره کان نه و لایه نه ی زمان و مرؤقیان فه رامۆش کردبوو، شۆرشه زمانه وانیه که ی «چۆمسکی» ش له و که لینه وه بیروراکانی هه لوه شانده وه.

۲- پیکهاته ی سه ره وه و ژیره وه

بونیادگه ره کان ته نیا له پیکهاته ی سه ره وی رسته یان ده کۆلییه وه. باوه ریان و ابوو که رسته ی ته نیا، پیکهاته ی سه ره وه ی هه یه، بۆیه له نه زه ری نه وان هه موو نه و رستانه ی له رووی سینتاکسه وه یه ک «بکه ر و فرمان و ته واوکه ریان» هه یه ته نیا یه ک پیکهاته یان هه یه، به لام چۆمسکی باوه ری وایه که هه ر رسته یه ک پیکهاته ی سه ره وه و خواره وه ی هه یه.

پیکهاته ی ژیره وه زاراوه یه کی تیوری سه ره کییه له رېزمانی گواسته وه دا. هه ندیک هه ر به پیکهاته ی ژیره وه ناوی نابهن، به لکو به رېزمانی ژیره وه، پیکهاته ی بنکه، پیکهاته ی دوور یاخود پیکهاته ی به رایب ناوی ده بن. نه م پیکهاته یه رسته سازی نه بستراکتی رسته دنوینتی. نه م پیکهاته یه وشه ی لیکسیکی و زانیاری ستره کچه ری له خو ده گری: چ وشه یه ک نیهاد و چ وشه یه ک گوزاره یه. ئایا رسته که له دۆخی نه ری، یان نه ری دایه؟ هه ره وه ها نه و به شه ی واتا که له وشه لیکسیکیه کاندایه هه ره وه ها

ئەو شىئە يەنە شەك ۋە وشانە لە رووی رېزمانيەوه پىئەندىيان لە گەل ئاستى پىكها تەى ژىرەوه ھەيە .

پروونكر دىنەوهى واتاى رىستەكە دەردەخات. ئەو لايەنەى ئەو وشانە بونىادگەرەكان فەرامۆشيان كر دىبوو .

لە نەزەرى چۆمسكى ھەموو جۆرەكانى رىستە نەرى، پرسىيارى نادىيار، كلكە پرسىيار... تاد ھەر ھەموويان لە پىكها تەى ژىرەوه ژىدەربان گرتووه .

ھەر لەم بارەيەوه چۆمسكى لە پىكها تەى دىيار و نادىياردا دوو جۆرى بكەر دىيار دەكات. ئەو بكەرەى لە پىكها تەى ژىرەوه ھەيە، پىئى دەلئىن بكەرى لۆجىكى logical subject ھەر ئەو بكەرەى لە پىكها تەى نادىيار لە بەرابەرى رىستە دەردەكەوى، پىئى دەلئىن بكەرى رېزماني grommatical suhi كەچى لە رېزماني تەقلىدى و بونىادگەرەى بە بكەرى رېزماني دەگوترا «بەركار»!

۳- لىئى وەك يەكى

لىئى لە زماندا پەيوەستە بە زمان خۆى، چونكە زمان خۆى ياخود كەرەسە زمانەوانىيەكانى زمان لىئى دروست دەكەن.

ئەم لىئىيە لە يەك لا سەيركردنى رىستە دروست دەبى. وەك وترا، بونىادگەرەكان تەنبا لايەنەى پىكها تەى سەرەوهى رىستەيان دەبىنى بۆيە لە لای ئەوان ئەگەر دوو رىستە، يان زىاتر لە رووی پىكها تەى سەرەوه وەك يەك بوون، ئەوا يەك پىكها تەىيان ھەيە، بەلام ھەندى جار دوو، يان سى پىكها تەى ژىرەوه لە يەك پىكها تەى سەرەوه كۆدەبنەوه. لە ئاكامدا لە نەزەرى لايەنگرانى تىۆرى گواستەنەوه لىئى دروست دەبىت. ئەم رىستانەى خوارەوه ئەو راستىيە زىاتر روون دەكەنەوه:

1- She Cannot bear Children

لەم رىستەيدا سى پىكها تەى ژىرەوه ھەن:

۱- ئەو نەزۆكە مندالى نايەت.

۲- ئەو مىزائى مندالى نىيە. كەيفى بە مندال نايەت.

۳- ئەو نەساخە مندالى پى ھەلناگىرى.

2- John is easy to please.

ئەم رىستەيش دوو پىكها تەى ژىرەوهى ھەيە:

۱- جۆن دەتوانى كەسانى تر كەيفخۆش بكات.

۲- كەسانى تر دەتوانن جۆن كەيفخۆش (ئاسوودە) بكەن.

لە كوردىشدا لىئى رووبەرىكى كەم لە بواری زماناسى داگىر ناكات. ژىدەرى سەرەكى لىئى خۆى لەخزىدا لە دوو سەرچاوەى سەرەكەيەوه سەرچاوە دەگرتت. يەك لە رووی لىكسىكەيەوه، فرە واتا و ھاويئىز و

ھاپىئۆنىم لە ھەندى چوارچىوهدا نەك ھەر لىئى، بەلكو تەم و مژى واتايش دروست دەكەن، لە ئاكامدا دەردەكەوى كە رىستە تەنبا پىكها تەىيەكى نىيە وەك بونىادگەرەكان بانگەشەيان بۆ دەكرد، بەلكو زىاتر لە پىكها تەىيەكىيان ھەيە سەرچاوەى پىكها تەى رىستەسازى، ھەندى رىستە لىئى دروست دەكەن. ئەم رىستانەى خوارەوه لە كوردىدا لىئىيان ھەيە، كەواتە بەمىتۆدى شروڤەكارى بونىادگەرى چارەسەر ناكرتن:

- پىئى لىئى.

- فراندى.

- گەورە بوو.

- نەروى، دەتكوژم.

پروانە:

سەلام، لىئى لە زمانى كوردىدا (۲۰۰۵)، ۱۵!

وەك يەكى ياخود پارە فرىز دىيار دەيەكى زمانەوانىيە و لەزۆرەى زماناندا ھەيە. لە ئەم دىيار دەيەدا دوو رىستە ياخود زىاترمان دەبىت ئەوهى دووهم پروونكر دىنەوهى ئەوهى يەكەمە. ئەم دووھش يەك پىكها تەى ژىرەوهيان ھەيە، چونكە ھاو واتان. ئەم نمونانەى خوارەوه ئەم دىيار دەيە زىاتر روون دەكەنەوه

(۱)

أ- نازاد قەلەوه.

ب- نازاد لاواز نىيە.

(۲)

أ- نازاد كورى رەسوولە.

ب- رەسوول باوكى نازادە.

(۳)

أ- نازاد مامۆستايە و نەوزادىش مامۆستايە.

ب- نازاد و نەوزاد مامۆستان.

(۴)

أ- نازاد لە دوپنئىو نانى نەخواردووه.

ب- نازاد برسىيە.

(۵)

أ- نازاد لە كۆلىژى ئاداب دەرس دەلئىتەوه.

ب- نازاد مامۆستاي زانكۆبە.

پارەفرىزىش وەك لىئى نەبۆتە جىگەى گرنكى بونىادگەرەكان! ئەمەش واىكردووه بىتە كىماسىيەك و لايەنگرانى شىئەى بەرھەمەتپان و گواستەنەوه رەخنەى لى

بگرن.

۴- پیوهندی رسته کانی په یوه ست به یهک

له رسته ی نه رید، ده کړی چندان رسته ی تروهک رسته ی پرس، نه ری، نادیار، جهخت، کلکه پرسیار... تاد دروست بکړی. نه هه موو رستانه هه موو پیکهاته ی سره وه ده بن بویهک پیکهاته ی ژیره وه.

بونیا دگه ره کان هه موو جوړه کانی رسته یان وهک یه که یه کی سره یه خو مامه له له گه ل ده کرد، وهک بلتی هیچ پیوه ندیبه که له نیوان نه و رستانه دا نه بیت، به لام له شرؤفه کردنی رسته دا ده گه یه نه و ناکامه ی که نه م رستانه ی خواره وه (۶-۲) هه موو یهک پیکهاته ی ژیره وه یان هه یه.

۱- نازاد کتیبه که ی دوزیه وه.

۲- نازاد چی دوزیه وه؟ کی کتیبه که ی دوزیه وه؟ نازاد

چی کرد؟

۳- نازاد هیچی نه دوزیه وه. نازاد کتیبه که ی

نه دوزیه وه.

۴- کتیبه که کی دوزیه وه؟ کتیبه که دوزرایه وه.

۵- نازاد نهک نه و نازاد کتیبه که ی دوزیه وه. نازاد

کتیبه که ی (نهک پیوه سوه که ی) دوزیه وه.

۶- نازاد کتیبه که ی دوزیه وه، وانیهه؟

وهک له رسته کان دهرده که وی هه موو له یهک بیروکه ددوین، نه ویش دوزینه وه ی کتیبه که یه. فه راموش کردنی نه م دیارده یه وایکرد، که بونیا دگه ره کان نه توان ته و او له چه مکی رسته نریک ببنه وه. هه نه مهش وای له چومسکی کرد که رسته بکاته کروکی تیوره که ی.

۵- زانینی زمانه وانیه ی و ناخاوتن

Intuitive Knowledge and Speech

له روانگه ی نه وه ی فونیم و مورفیم دووبه شی به رجه سته ی ناخاوتن، ده کړی له ریگای نه وانه وه له زمان بکو لدرینه وه بویه بونیا دگه ره کان ته نیا له ناخاوتن یان کو لیه وه، به لام به هیچ جوړی له پیکهاته و ژیدهری ناخاوتن یان نه کو لیه وه. نه و زانینه ی له عه قلی مرؤفدایه له ته مه نی چوارپینج سالی دا ده بیته زانینیکی زمانه وانیه. هه نه و زانینه زمانه وانیه شه ده بیته بنچینه ی رونی رسته. هه له و باره یه وه به پی تیوری چومسکی، نه و زانینه زمانه وانیه بریتیه له چه ند ریسیایه کی دیاریکراو به و ریسیا دیارکراوانه ده کړی ژماره یه کی بی کوتا له رسته دروست بکړیت.

نه م بابه ته ش، که لینتیکی تری له بونیا دگه ری دروست کرد، چومسکی له و ریگایه وه ره خنه ی توندی ناراسته ی بونیا دگه ره کان کرد. پیناسه ی نه وه ی زمان سیسته مه، له لای چومسکی نه و سیسته مه په یوه سته چه ند

ریسیایه کی زانینی زمانه وانیه نه و شیانه ناوه زیبه ی مرؤف دهرفه تی زانینی چیه تی زمانه پی ده دا، نه و زانینه زمانه وانیه شه بونیا دی شه نگیستی ریزمانه به ره مه پینان و گواسته وه ی لی که و ته وه.

ویرای نه و که م و کورتیانه، چومسکی دوو کیماسی تر له بونیا دگه ریبه که ی بلومفیلد ده ستنیشان ده کات:

یهک: میتوده که ی بلومفیلد زیاد له پیوست به رز خواز بوو. چومسکی باوه ری و ابو که نه و جوړه زمانه سیه، دوو چاری حاله تیکی ناواقیه ی هاتبوو به وه ی چاوه ری بوو که هه ندی یاسا و ریسیای هه له هه لنه گر داپریژی بوو نه وه ی وه سفیکی ته و او و بی که م و کوری زمان له هه ندی واتای په رشویلا و فه راهم بیی. نه و ره خنه ی چومسکی له بلومفیلد له وه سه رچاوه ی گرتبوو که زانیا ری بونیا دگه ره کان ته نیا ناخاوتنی ناخاوتنی زمانه نه نو سراوی گه لانی بی ریزمانی نه مریکا بوو.

دوو: مه و دای سنووردار و به رته نگ بوو. زمانه سیه که ی بلومفیلد ته نیا جه ختی له سه ر وه سفکردنی کومه لیک ناخاوتن ده کرده وه ناخاوتنی تراو نهک نو سراو- چومسکی باوه ری و ابو ده بی ریزمان هه ر سنووردار نه کړی به وه سفکردنی ناخاوتنی ناخاوتن، به لکو ده بی ریزمان ناخاوتنی ناینده ش له خو بگری.

ژیدهر:

سه رچاوه کور دیبه کان:

۱- نه و ره حمانی حاجی مارف، فه ره نگی زمانه سیه، سلیمانیه، (۲۰۰۴).

۲- سه لام ناوخوش، لیلی له زمانه کور دیدا، هه ولیر (۲۰۰۵).

۳- مه مه د معروف فه تاح، زمانه وانیه، به غدا، (۱۹۹۰).

۴- وریا عومر نه مین، چه ند ناسو یه کی تری زمانه وانیه، هه ولیر، (۲۰۰۴).

سه رچاوه بیانیه کان:

1- Aitchson, J. 1992. *Linguistics*. London.

2- Crystal, D. 1991. *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. London.

3- Farokhpey, M. 1999. *Government and Binding Theory*. Tehran.

4- Fromkin, V. and Robert Rodman 1988. *An Introduction to Language*. London.

5- Lobner, S. *Zooz Understanding Semantics*. London.

6- Tvas, R. L. 1993. *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*. London.